

گزارش برگزاری همایش زندگی، زمانه، کارنامه و خاندان فروغی

دکتر سید مجید سید تفرشی^۱

همایش یک‌روزه زندگی، زمانه، کارنامه و خاندان ذکاءالملک فروغی در پنجم آذرماه در آرشیو ملی ایران برگزار شد. در ابتدای این همایش، ریاست محترم پژوهشکده اسناد، آقای عزیزی با اشاره به اینکه این همایش ابتدا قرار بود به صورت یک نشست کوتاه مشتمل بر دو-سه سخنرانی اجرا شود، فرمودند که فروغی به عنوان شخصیتی محبوب، منفور و تاریخی در نظر مردم وجود دارد که از این میان شخصیت تاریخی او مد نظر این همایش است. در ادامه دکتر تفرشی که ایده و مدیریت اجرایی همایش از ایشان بود، به مناسبت برگزاری این همایش که هفتاد و پنجمین سالگرد درگذشت محمدعلی فروغی (ذکاءالملک دوم) است، اشاره کردند و گفتند که در این همایش سعی شده بیشتر ابعاد زندگی فروغی مد نظر قرار گیرد. سپس به ارائه برنامه همایش پرداختند.

پنل اول

اولین سخنران این همایش سرکار خانم سعیدی معاونت محترم پژوهشکده اسناد بودند که به موضوع «اسناد موجود از محمدعلی فروغی در آرشیو ملی» پرداختند. به گفته ایشان حدود ۱۰۰ سند به نام ایشان ثبت شده است که بیشتر به کتب تألیفی و ترجمه شده توسط فروغی می‌پردازد و کمتر به شخصیت سیاسی او پرداخته شده است. سپس ایشان به ارائه چند نمونه

۱. دکترای تاریخ، تاریخ‌نگار، سندپژوه و پژوهشگر مستقل آرشیو ملی بریتانیا.
mtafreshi@gmail.com

از این اسناد و بحث درباره آن‌ها پرداختند. تمرکز ویژه سخنرانی ایشان بر نامه‌ای از فروغی به مخاطبی نامعلوم در اوایل سلطنت رضاشاه پهلوی بود.

سخنران دوم جناب آقای موسوی طبری بود که در مورد «پیشینه خاندان فروغی و انتساب تبار یهودی به این خاندان» پرداختند. ایشان فرمودند که موضوع سخنرانی یک پرسش درباره پیشینه یهودی خاندان فروغی است، نه پاسخ به این سؤال. ایشان با اشاره به اینکه این انتساب در وقایع پس از شهریور ۱۳۲۰ بسیار مورد اشاره قرار گرفته، به اسناد و منابعی که فروغی را یهودی تبار نامیده‌اند، پرداختند. فروغی ابتدا به عنوان یهودی تبار، یهودی زاده و در مرحله آخر یهودی نامیده شده است. پس از شهریور ۱۳۲۰ اتهامات زیادی نسبت به فروغی مطرح شد که آن‌ها با استناد به مدارک کذب است، به غیر از تبار یهودی او که نه قابل اثبات و نه قابل رد است. اما شواهدی در این زمینه وجود دارد که نشان می‌دهد این انتساب صحیح نیست، از جمله متون ادبی که فروغی تصحیح کرده و موارد زیادی بر علیه یهودیان در آن‌ها نگاشته شده است.

سخنران سوم جناب آقای فرهاد طاهری بودند که با موضوع «مکتوبات پیدا و پنهان اقل چاکران محمدحسین فروغی (ذکاءالملک اول)» سخنرانی کردند. ایشان در ابتدا با ارائه بیوگرافی محمدحسین فروغی ذکاءالملک اول (پدر محمدعلی فروغی) به گزارشی در مورد آثار او و موضوعات مورد بحث در این آثار پرداختند که کتابی نیز در این باره در دست انتشار دارند. سخنران بعدی جناب آقای امین آریان‌راد با موضوع «تاریخ‌نگاری خاندان فروغی» به ایراد سخنرانی پرداختند. ایشان ابتدا به فعالیت‌های میرزا محمدحسین فروغی در عهد ناصری و مظفری و ویژگی‌های تاریخ‌نگاری ایشان اشاره کردند. سپس به فعالیت‌های میرزا محمدعلی فروغی (ذکاءالملک دوم) در زمینه تاریخ‌نگاری اشاره کردند. ایشان سپس به بررسی کتاب «تاریخ ایران» نوشته میرزا محمدحسین فروغی پرداختند که به گفته ایشان اولین کسی است که اطلاعات دقیق تاریخی در مورد هخامنشیان مطرح می‌کند و بر خلاف دیگر تواریخ، به‌طور مفصل به تاریخ خلفا نیز می‌پردازد.

پنل دوم

پنل دوم با سخنرانی جناب استاد جمشید کیانفر با موضوع «روزنامه‌نگاری خاندان ذکاءالملک» آغاز شد. ایشان با مرور تاریخچه اعزام محصل به اروپا در عهد عباس میرزا نایب‌السلطنه پرداختند که یکی از این محصلان میرزا صالح شیرازی بود که اولین روزنامه ایران یعنی نشریه کاغذ خبر را در ایران منتشر کرد. محمدحسین فروغی نیز به کار روزنامه‌نگاری اشتغال داشت و نگارش تاریخ ایران را ابتدا به صورت پاورقی در روزنامه ایران آغاز کرد و سپس به صورت کتاب به طبع رساند. مهم‌ترین فعالیت روزنامه‌نگاری فروغی روزنامه تربیت است

که پس از مرگ ناصرالدین‌شاه به طبع می‌رسید و با استقبال عامه مواجه شد. این نشریه از تأثیرگذارترین نشریات عهد مظفری است و حتی برخی معتقدند که زمینه‌ساز انقلاب مشروطه نیز بوده است.

سخنران دوم جناب دکتر حامد عامری بودند که با موضوع فروغی و نقش او در تحول فکر قانون‌خواهی و مشروطه‌خواهی به ایراد سخنرانی پرداختند. ایشان ابتدا به مرور تاریخچه اندیشه ترقی‌خواهی و قانون‌خواهی پرداختند که آغاز آن در عصر قاجار و با اقدامات عباس‌میرزا نایب‌السلطنه بود. قانون‌نویسی در عصر ناصری با نوشتن قوانین و نظام‌نامه‌های مختلف آغاز شد و بعد از آن به تقاضا برای حکومت قانون که مشتمل بر وظایف حکومت و ملت است، می‌رسد. سپس ایشان به بررسی رساله محمدعلی فروغی به نام «حقوق اساسی یا آداب مشروطیت دول» و مفاهیمی که فروغی در آن آورده است، پرداختند.

سومین سخنران جناب آقای افشین وفایی بودند که با موضوع «خاطرات منتشرنشده فروغی» سخنرانی کردند. ایشان به ارائه گزارشی درباره سرگذشت نسخه‌خطی خاطرات فروغی و نحوه به‌دست آمدن آن پرداختند. بخشی از این خاطرات با عنوان «خاطرات فروغی» از کنفرانس صلح پاریس به چاپ رسیده و خاطرات مفصل او نیز در آستانه چاپ است. در پایان ایشان گزیده‌هایی از این خاطرات را برای حضار قرائت کردند.

آخرین سخنران پنل دوم استاد کاوه بیات بودند که با عنوان جابه‌جایی قدرت و دغدغه‌های یک نخست‌وزیر در شهریور ۱۳۲۰ به ایراد سخنرانی پرداختند. ایشان با اشاره به یکی از دغدغه‌های فروغی که مسئله جانشینی رضاشاه بود، به بررسی مکاتبات و گزارش‌های سفارت و وزارت امور خارجه بریتانیا مبنی بر پیشنهاد بازگشت قاجاریه به سلطنت و عدم محبوبیت رضاشاه در اذهان مردم ایران پرداخت که در نهایت با بررسی گزینه‌های مختلف رأی به حفظ محمدرضاشاه دادند. گزینه‌های زیادی برای جایگزینی رضاشاه نبود، اما اتفاق نظری نیز در این باره وجود نداشت. مهم‌ترین گزینه برای جایگزینی اعاده سلطنت قاجار بود که سر ریدر بولارد سفیر انگلیس و محمدعلی فروغی نخست‌وزیر با آن مخالف بودند و در نهایت بولارد جانشینی محمدرضا پهلوی ولیعهد را به‌عنوان یک گزینه آزمایشی و قابل‌کنترل مطرح می‌کند.

پنل سوم

پس از وقت استراحت، پخش فیلم مستند اشغال ایران و فروغی آغاز شد. پس از پایان فیلم جلسه پرسش و پاسخ با حضور کارگردان فیلم آقای احسان عمادی و تهیه‌کننده آقای حسام اسلامی برگزار شد.

پنل سوم با سخنرانی جناب آقای محمد دروگر با عنوان نقش محمدعلی فروغی در مجادلات سیاسی-مذهبی ازلی‌ها و بهائیان آغاز شد. ایشان در ابتدا با اشاره به نسب فروغی از زبان خودش، به اقوال موجود دربارهٔ پیشینه یهودی فروغی اشاره کردند و به تاریخ ظهور آیین بابیت و اصول فکری و شاخه‌های آن پرداختند. سپس اسناد و منابعی را ارائه کردند که طبق آن‌ها ذکاءالملک فروغی (محمدعلی) ازلی (بابی) بوده است. طبق این اسناد هم محمدعلی فروغی و هم برادرش میرزا ابوالحسن‌خان از شاگردان شیخ هادی نجم‌آبادی از سران ازلی بوده و در برخی از این منابع صریحاً اظهار شده که هر دو برادر ازلی هستند.

سخنران بعدی این همایش جناب آقای مقداد نبوی رضوی بودند که به موضوع جایگاه خاندان فروغی در نوگرایی و نواندیشی دینی پرداختند. با بررسی آثار محمدحسین‌خان فروغی می‌توان مختصات فکری سید جمال‌الدین افغانی (اسدآبادی) را در آن‌ها یافت و همچنین فروغی از ارادتمندان شیخ هادی نجم‌آبادی می‌باشد که او از چهره‌های برجسته نواندیشی دینی بوده است. همچنین محمدحسین‌خان عضو انجمن باغ سلیمان‌خان میکده -انجمنی بابی- بوده است. همچنین محمدحسین‌خان فروغی و فرزندش میرزا محمدعلی در نگارش و تدوین کتب درسی هم فعال بوده‌اند و افکار روشنفکری دینی در آثارشان دیده می‌شود. دو فرزند محمدحسین‌خان، یعنی محمدعلی و ابوالحسن فروغی هر دو عضو لژ فراماسونری و به ادعای سخنران بابی بوده‌اند و از دستگاه فراماسونری برای ضربه‌زدن به سلطنت قاجار که از اهداف اصلی بابی‌ها در آن زمان بوده است، استفاده کرده‌اند.

آخرین سخنران این پنل جناب دکتر امید اخوی با موضوع «فروغی و مدرسه علوم سیاسی: تربیت نخبگان سیاست و دیپلماسی» بودند. ایشان به انجام پژوهشی ۴ ساله در مورد مدرسه علوم سیاسی اشاره کردند که یکی از اولین مدارس تخصصی ایران در عصر قاجار بوده و مجموعه خصوصی جناب استاد بهمن بیانی کمک شایانی به این پژوهش کرده است. هم محمدحسین‌خان فروغی ذکاءالملک اول و هم محمدعلی‌خان فروغی ذکاءالملک دوم از مدیران و اساتید مدرسه علوم سیاسی بوده‌اند. جزوه حقوق بین‌الملل توسط ابوالحسن‌خان فروغی و تاریخ ملل قدیمه مشرق ترجمه محمدعلی فروغی از مکتوبات خاندان فروغی برای مدرسه علوم سیاسی است. همچنین کتب تاریخی فروغی و جزوه حقوق اساسی فروغی که در سال ۱۳۲۵ق. با مقدمه پدرش چاپ شده بود، در مدرسه علوم تدریس می‌شد. ایشان در ادامه به فعالیت‌های فرهنگی و دانشجویی محصلان این مدرسه و نقش خاندان فروغی در ترویج این فعالیت‌ها و تربیت شاگردان مدرسه علوم سیاسی پرداختند که تأمین‌کننده کادر نیروهای متخصص برای وزارتخانه‌های مختلف بوده است.

سخنران چهارم این پنل جناب آقای شاهین زینعلی با موضوع محافظه‌کاری فروغی و

دولت رضاشاه بودند. ایشان در ابتدا به تغییر رویه مشروطه‌خواهان (از جمله خاندان فروغی) اشاره کردند که انتظار می‌رفت به مخالفت با رضاشاه بپردازند، اما به حمایت از او پرداختند. سپس ایشان مختصات و ویژگی‌های محافظه‌کاران و نحوه عملکرد آن‌ها در فعالیت‌های سیاسی را برشمرده و آن‌ها را در عملکرد محمدعلی فروغی بررسی کردند. بنا به گفته ایشان، فروغی یک محافظه‌کار ایرانی بود که اوج گرفتن زندگی سیاسی او تقریباً در عصر مشروطه آغاز شد و فعالان سیاسی این دوره متأثر از فضای سیاسی بریتانیا بودند.

پنل چهارم

پنل چهارم با سخنرانی جناب دکتر محمدعلی بهمنی‌قاجار با موضوع «فروغی دیپلمات» آغاز شد. ایشان در ابتدا به اهم مناصب محمدعلی فروغی علی‌الخصوص در دستگاه دیپلماسی و تبیین عملکرد او در این دستگاه به‌ویژه در مناقشات مرزی با کشورهای همسایه من جمله افغانستان، شوروی، ترکیه و عراق پرداختند. در اواخر عصر قاجار و در عصر پهلوی اول که ایران با تجاوزات شوروی روبه‌رو است و فروغی دارای مناصب عالی در دستگاه دیپلماسی است، اقدام قابل‌توجهی در مقابله با این تجاوزات انجام نمی‌دهد. همچنین در پی اقدام دریابان غلامعلی‌خان بایندر در اخراج انگلیسی‌ها از قشم، فروغی به‌جای حمایت از بایندر رفتاری منفعلانه دارد. پس از او باقر کاظمی مذهب‌الدوله به وزارت امور خارجه می‌رسد که بر خلاف فروغی در برابر انگلیسی‌ها کوتاه نمی‌آید. ایشان سخنرانی خود را این‌گونه خاتمه دادند که اگر چه فروغی در علم و فلسفه مرتبه والایی دارد، در دستگاه دیپلماسی و مناقشات مرزی ایران و همسایگان کارنامه درخشانی از خود بر جای نگذاشته است.

سخنران بعد، جناب آقای یحیی آریا بخشایش به موضوع «کنفرانس صلح پاریس از زبان فروغی بر طبق اسناد منتشرنشده» پرداختند. ایشان با ارائه سابقه پژوهش‌شان در مورد اسناد فروغی، به قرائت‌نامه‌هایی از فروغی در کنفرانس صلح پاریس پرداختند که تاکنون منتشرنشده است. یکی از این نامه‌ها نامه‌ای بود که به تلاش هیئت اعزامی ایران برای شرکت در کنفرانس صلح پاریس و استنکاف دول اروپایی از پذیرش ایران در این کنفرانس اختصاص داشت.

سخنران بعدی جناب آقای مختاری اصفهانی با موضوع «منتقد نزدیک‌شدن به شوروی: فروغی در تقابل با تیمورتاش» بودند. ایشان در این سخنرانی به بررسی جایگاه محمدعلی فروغی و عبدالحسین تیمورتاش و مقایسه آن‌ها پرداختند. فروغی منتقد تیمورتاش بود که گرداننده اصلی سیاست خارجی ایران است و توازن را در این سیاست خارجی رعایت نمی‌کند و بیش از حد به روس‌ها نزدیک و از انگلیس‌ها دور می‌شود. توصیه فروغی این است که ما باید مانند ترکیه به غرب و انگلیس نزدیک شویم.

سخنران آخر سرکار خانم فاطمه جزایری با موضوع «تأثیر فروغی بر فرهنگستان» بودند. به گفته ایشان زمره‌های پاکسازی زبان فارسی و استفاده از زبان اصیل فارسی به دوره قاجار و عهد ناصری برمی‌گردد که میراث آن به عهد رضاشاه رسید که در این دوره فرهنگستان زبان فارسی تأسیس شد. بر خلاف آنچه گفته می‌شود فروغی مخالف زبان عربی و پاکسازی آن از زبان فارسی نبود چون به عقیده او وجود واژگان عربی باعث غنای زبات فارسی می‌شود. همچنین ایشان به راهکارهایی پرداختند که فروغی برای حفظ زبان فارسی پیشنهاد می‌کند. در پایان همایش نیز دکتر تفرشی به ایراد سخنرانی درباره سه وجه و دوره مختلف از زندگی، زمانه و کارنامه فروغی و همچنین جمع‌بندی همایش پرداختند. بنا به فرمایش ایشان، در مواجهه با قدرت و وضع موجود برای انجام اصلاحات، روشنفکران به سه نحوه از خود واکنش نشان می‌دهند که هر سه نوع آن در دوره‌ای از زندگی فروغی وجود داشته است. نخستین واکنش کسب قدرت سیاسی یا ملحق‌شدن به قدرت سیاسی برای انجام اصلاحات است. اندیشه فروغی پس از کودتا رسیدن به مقاصد خود با الحاق به قدرت سیاسی بود. نوع دوم قهر از قدرت و مقابله با قدرت است که فروغی در دوره استبداد صغیر آن را تجربه کرد. نوع سوم انفعال و خانه‌نشینی و عدم تقابل یا تعامل با قدرت و انجام کار صرفاً فرهنگی است که فروغی آن را نیز با خانه‌نشینی در عصر رضاشاه بین سال‌های ۱۳۱۴ تا ۱۳۲۰ تجربه کرد و به تألیف آثار پرداخت. البته باید گفت که بخشی از این سه نوع واکنش با نظر و انتخاب خود افراد است و بخش دیگر از طرف حکومت بر افراد تحمیل می‌شود.

